

Elvi Pirk oleks sel aastal saanud 100-aastaseks

Mati Mandel*

Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ringi liikmete 2000. aastal ilmunud biograafilises teatmikus on ringi liikme Elvi Pirk kohta kirjutatud järgmist: „Pirk, Elvi (sünd. Akman-Ormus; 28. IX 1921 Tallinn) – ajakirjanik, meditsiinilaborant; ringis 1983. a-st.“

Edasi võib lugeda Elvi Pirk vanematest, juristiharidusega isast Paul Akman-Ormus (1892–1947), kes oli hiljem kaubandustöötaja, ja gümnaasiumiharidusega emast Benita Akman-Ormus (sünd. Paju, 1898–1981) ning abikaasast, kunstnik Varmo Pirkist (1913–1981). (Elvi Pirk nimega on lood segased, Nõmme Heakorra Seltsi liikme Leho Lõhmuse teada on ta ise rääkinud, et tema sünninimi oli Ormus, täpsemalt pole teada, kas sai siis kasuvanemate järgi Akman-Ormus, hiljem kasutanud Ormus-Akmani nimekuju, või on eksitud ka Tallinna Linnamuuseumi teatmikus, mida siin tsiteerisin.)

Elvi õppis Nõmme-Hiiu algkoolis ja aastatel 1934–1939 Tallinna 1. tütarlaste gümnaasiumis. Ta oli 1931. aastast gaid, 1938 gaider. Aastatel 1940–1943 õppis ta Tartu Ülikoolis, aastatel 1943–1944 Berliini Humboldti ülikoolis juurat ja majandust, samuti sotsioloogiat, kuid ei lõpetanud. Elvi valdas saksa, vene ja inglise keelt ning oli õppinud ka prantsuse keelt. Mõnda aega töötas ta ajakirjanikuna, sealhulgas Tartus Postimehe toimetuses. Aastatel 1946–1955 viibis ta vangina Siberis, pärast vabanemist töötas laborandina Nõmme Tuberkuloosi Dispanseri ja Vabariikliku Veneroloogia Dispanseri Raba osakonnas.

Lisaks Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ringile osales Elvi Pirk Nõmme Heakorra Seltsi, Endiste Poliitvangide Seltsi Nõmme osakonna ja Nõmme Majomanike Seltsi tegevuses. 1997. aastal pälvis ta Kotkaristi IV klassi teenetemärgi ja Keila lahingute mälestusristi.¹

Vikipeediast võime lugeda, et sõja lõpus põgenes Elvi Pirk Saksamaa ja Taani kaudu Rootsi. Aastal 1946 tuli ta luurajana mootorpaadiga üle Läänemere Hiiumaale Haukka grupile sideseansside koode tooma, kuid võeti tagasiteel Rootsi kinni ning saadeti pärast ülekuulamisi Vorkuta vangilaagrisse, kus töötas sapöörina.²

Sellest, mis juhtus vahepealseil aastail, on Elvi Pirk kirjutanud nii Nõmme lehes kui ka omakäelistes mälestustes, mida säilitatakse Harjumaa muuseumis Keilas.

*

1944. aasta 22. septembril pidi minema viimane rong Nõmmelt Haapsallu, kus Postimehe teatel ootavat laev Saksamaale sõiduks. Elvi Pirk koos sõbranna Elga Eliaseriga otsustas siiski veel minna Tallinna. Seal nägid nad juba Vene tanke linna sõitmas. Neiud tulid Nõmmele tagasi ja kavatsesid järgmisel hommikul hakata Haapsallu minema. Punaarmee tankid seisis 23. septembri hommikul Pääskülas Laagri teeristil. Vene keele oskuse tõttu õnnestus neiudel sõduritele selgeks teha, et nad lähevad laste juurde maale. Raudtee äärt mööda liikusid nad Keila poole. Valingul kuulsid nad küll Paldiski maantee poolt laskmist,³ kuid tulevahetus

* Mati Mandel (1945), PhD, arheoloog, teadur, Eesti Ajaloomuuseum, mati@eam.ee

¹ Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ringi liikmete biograafiline teatmik. Ringi kogude, arhiivandmete, trükiste ja andmete põhjal koostanud ringi juhatuse liige Marju Vilbaste. Tallinn, 2000, lk. 164–165.

² Tegelikult lõhkajana.

³ See pidi olema 23. septembri Keila lahingu eelkõkkupõrge Kumna teeristil. Vt. M. Mandel. Pitka ja pitkapiidid – legendid või tõelus. Tallinn, 2012, lk. 90–94.

lakkas peagi ja neiud liikusid edasi. Keila raudteesilla juures olid valves noored mehed, kellest üks tundis Elvit, ja nii said tüdrukud kohe edasi minna. Raudteejaamas seisis lühike rong haavatute evakueerimiseks. Rongi lõpus olid platvormvagunid, peal miinid. Elvi ja Elga läksid veduri juurde asja uurima. Kaks vedurimeest olid purjus ja ei tahtnud kuskile sõita. Varsti tuli üks ohvitser ja nõudis, et rong hakkaks liikuma ning viiks haavatud jaamast ära. Tüdrukud jäid vedurile ja nende õhutusel ning abil – nemadki viskasid sütt katla alla – hakkaski rong aegamööda liikuma ja sai lõpuks ka hoo üles, ehkki seda veel jaamast tankikahuritest tulistati. Ristil tehti peatus, et haavatutele esmaabi anda. Ristile jõudsid jalgratastel ka kaks Keila lahingus osalenud eesti poissi. Vedurijuhid olid aga omadega nii läbi, et keeldusid enne hommikut edasi sõitmast. Nii läksid Elvi ja Elga edasi jalgsi. Vastu hommikut said nad ühe põgenikke täis tuletõrjeauto peale, mis viis nad Virtsu. 24. septembri ennelõunal jõudsid nad viimase praamiga Saaremaale.⁴

Elga Eliaser sai paadi peale, mis viis ta Rootsi, kuid tema vend Rein, kes oli üksiti Elvi kihlatu, jäi Haapsallu, kus ta arreteeriti, saadeti Siberisse ja suri vangilaagris.⁵

Elvi Pirk sõitis aga laevaga Kuressaarest Danzigi, siirdus sealt Berliini ja edasi Taani.⁶

Mis juhtus edasi, see selgub alles 1946. aasta juunis Nõukogude julgeolekuorganite kirja pandud Elvi Ormus-Akmani ülekuulamisprotokollidest. Nimelt värvati Elvi 1946. aasta kevad-suvel Stockholmis Inglise luure teenistusse ja saadeti viima Eestis asunud radistidele koode ja kvartse (raadiokristalle) ning arreteeriti Rootsi tagasipöördumiskatsel 9. juuni varahommikul Ristna lähedal merel.

Ülekuulamiste esimese nädala jooksul pole Elvi Ormus-Akman enda sõnusti rääkinud täit tõde, edaspidi teinud seda aga midagi salgamata. Parima ülevaate tema tegevusest Saksa okupatsiooni päevil Eestis, põgenemisest Saksamaale ning tegevusest Taanis ja Rootsis saab tema omakäelisest eestikeelsest tunnistusest, mis on köidetud tema toimikusse. Selles kirjeldab ta üksikasjalikult elu Saksa okupatsiooni ajal Eestis, kohtumisi paljude eestlastega Saksamaal ja olusid Taanis, hoopis lühemalt aga sõitu luureülesandega Eestisse ja kinnikukkumist.⁷

*

1941. aasta sügisel töötas Elvi Tallinna linnavalitsuse Nõmme osakonnas arveametnikuna ja elas vanematekodus Tallinn-Nõmmel. 1942. aasta suvel oli ta ametis lasteaednikuna Juuru aleviku suvelasteaias, siis aga kuni 1943. aasta jaanuarini Nõmme lastepäevakodus kasvatajana. 1942. aasta sügisel immatrikuleeriti Elvi Tartu Ülikooli. Õppimise kõrval oli ta tegev vabakutselise ajakirjanikuna esialgu Eesti Sõna juures, siis Tartu Postimehes. Ka ta elukoht oli nüüd Tartu. Kaastööd ajalehele tegi Elvi honorari alusel, kirjutades tööstusest ja huvitavatest isikutest. Ta käis reportaaže tegemas ka mujal Eestis, samuti Lätis ja Leedus.

1943. aastal sai ta tuttavaks Ants Piibuga.⁸ Peagi võttis aga Elviga ühendust Jüri Roosi nimeline noormees, kes soovis, et Elvi edastaks talle andmeid tööstustoodangu kohta, meeoludest mobilisatsioonipunktides, leegionidesse saatmisel jne. Elvi täitiski noormehe palve, sest ei tundnud okupatsioonivõimude vastu vähimatki sümpaatiat. Piibu ja peamiselt Roosi vihjetest järeldas ta, et need andmed lähevad Soome kaudu inglastele.

1944. aasta suvel ühendus Jüri Roosiga katkes. Hiljem kuulis Elvi, et Roos oli arreteeritud ja Stutthofi koonduslaagris surnud. Elvi ise tahtis 1944. aasta septembris jõuda Rootsi, sest kartis oma Postimehes ilmunud artiklite tõttu Nõukogude võimu repressioone, kuid sattus esialgu hoopis Saksamaale.

⁴ Elvi Pirk. Dateerimata kiri Harjumaa muuseumile ja selle lisa. – Harjumaa Muuseum = HMK 3585, ar. 2471.

⁵ Kүүditamine Eestist Venemaale. Juunikүүditamine 1941 & kүүditamised 1940–1953. Represseeritud isikute registrid, raamat 6 (edaspidi RIR 6). Koostanud Leo Öispuu. Tallinn, 2001, lk. 387.

⁶ Elvi Pirk. Dateerimata kiri Harjumaa muuseumile ja selle lisa. – HMK 3585, ar. 2471.

⁷ Elvi Ormus-Akmani uurimistoimik. RA, ERAF.129SM.1.26235, l. 154–178p.

⁸ Ants Tõnis Piip – riigitegelase ja diplomaadi Ants (Hans) Piibu poeg.

Seal otsustas ta edasi tegutseda omal initsiatiivil: käis Hamburgis onu külastamas, töötas lühikest aega Berliinis ja evakueerus 1945. aasta veebruaris Schleswigi. Märtsikuu algul sai ta konsulaadist loa viibida kümme päeva Taanis. Märtsi keskel lahkuski ta Saksamaalt, kuhu tagasi minna ta ei kavatsenud. Taanis õnnestus tal teha kaastööd seal ilmuvale eesti ajalehele Vaba Eesti. Märtsi lõpul avastati illegaalselt Taanis elav Elvi ja paigutati Taani suurimasse vanglasse. Õnneks tuli tal seal viibida üsna vähe aega – juuni esimestel päevadel neiu vabastati.

1945. aasta septembris sõitis Elvi koos mõne teise eestlasega, kelle hulgas olid ka Lembit Kriisa⁹ ja Voldemar Päärson, taanlaste paadis illegaalselt Rootsi. Stockholmist saadeti ta aga tapiga Taani tagasi, kust hankis endale viisa ja sõitis siis juba legaalselt abielu ettekäändel koos Vello Pekomäega 19. detsembril 1945 Stockholmi. Seal asus ta tööle Bonnierite kirjastusse masinakirjutajana, märtsist sai aga *Jungnerbolaget*'i palgakontorisse kalkulaator-palgategijaks ning elas aadressil Drottninggatan 71C. Samal ajal astus ta Stockholmi ülikooli majandusteaduskonda. Elvi on veel kirja pannud, et ta oli ka Rootsi sotsiaaldemokraatliku partei eesti osakonna (esimees Johannes Mihkelson) liige. Esmaspäeviti käis ta boheemlaste kooskäimistel kohvikus. Tal oli tekkinud mõte minna kodumaale tagasi, millest rääkis ka tuttavatele, muu hulgas Stockholmis taas kohatud Ants Piibule. 1946. aasta maikuu tegi Piip Elvile ettepaneku minna illegaalselt Eestisse. Ta hoiatas, et legaalselt minnes võivad neiu oodata sekeldused NKVD-ga ja vangilaager. Piip soovis Elvile anda vaatlusülesandeid, aga seda vaid juhul, kui ta läheb illegaalselt. Algul vastas Elvi Piibu ettepanekule eitavalt, kuid lõpuks siiski nõustus.

1. juunil sõitiski Elvi koos Voldemar Päärsoni ja Aksel Vahtrasega mootorpaadil Stockholmist välja. Talle kaasa antud raadiošifrid ja kvartsid pidi ta radistidele Toomile ja Tobiasele üle andma Tallinn-Nõmmel.¹⁰

Eesti vetesse jõuti pühapäeval, 2. juunil. Kaheks päevaks jäädgi Hiiu laidudele, järgmised kaks päeva olid Elvi ja Vahtras Tärkma külas Vahtrase sugulaste juures, Päärson oli jäänud paati valvama. Kui Elvi ja Vahtras paadi juurde naasid, siis Päärsoni nad sealt ei leidnud. Šifrid ja kvartsid oli Elvi jätnud Tärkma külla ning seal kirjutanud ka Toomile ja Tobiasele kirja, milles selgitas, kuidas nad need kätte saaksid.¹¹

9. juuni hommikul läksid Elvi ja Vahtras paadiga merele ja kell 11 vahistas piirivalvekaater PIK-106 nad Ristna tuletorni lähedal.¹²

Esimest korda kuulas Elvi Ormus-Akmani üle piirivalvevägede alampolkovnik Halapov 14. juunil. Ülekuulamisel on Elvi tunnistanud, et ta küll värvati tööle Inglise luure heaks ja talle anti varjunimi Eltsavi, kuid luureülesanded andis talle keegi Lepik. Samuti rääkis ta, et oli kohtunud restoranis kahe tundmatu Inglise lennuväeohvitseriga ja vestelnud nendega inglise keeles. Radistide jaoks toodud šifrid ja kvartsid oli ta jätnud Tärkma külla Vahtrase tädi juurde, lootes, et radistid tulevad ise Hiiumaale neile järele. Selleks kirjutas ta Toomile

⁹ Lembit Kriisa (5. aprill 1919 Tartu – 12. detsember 2004 Stockholm) oli eestikeelse kirjanduse kirjastaja ja eesti raamatukaupluse omanik Stockholmis. Ta oli õppinud Tartu Ülikoolis metsandust ja oli ka EÜS-i liige, kuid jättis ülikooli pooleli ja lõpetas Tondi sõjakooli. Jätkas Saksa okupatsiooni ajal õpinguid Tartu Ülikoolis, kuid õigusteaduskonnas. Ta arreteeriti Eesti rahvuslasena aprillis 1944 ja viidi enne teise Nõukogude okupatsiooni algust Saksamaale Stutthofi koonduslaagrisse. Sealt õnnestus tal Taani kaudu pääseda Rootsi.

¹⁰ Ustav Toom oli 1943. aastal Leo Talgre ja Toomas Hellati initsiatiivil loodud Soome luuregrupi radist. 1944. aastal sai ta koos Eino Tobiasega ka luuregrupi Tümmeler radistiks. Luuregrupp hävis 1944.–1945. aastal täielikult. – T. Ritson. Toomas Hellat ja KGB 2. – Tuna 1999, nr. 1, lk. 130; Tuna 2000, nr. 4, lk. 140; J. Pihlau. Lisandusi ja täpsustusi Tõnis Ritsoni artiklile „Toomas Hellat ja KGB“. – Tuna 2001, nr. 1, lk. 138; T. Hellat. Luuraja aruanne KGB-le. Meenutusi aastatest 1920–1956. Tallinn: Grenader, 2006, lk. 225–270; Ü. Jögi. „Erna“ legendid ja tegelikkus. Tallinn: JMR, 1996, lk. 203–207.

¹¹ Elvi Ormus-Akmani omakäelisel kirjapanekust 20. juunil 1946. aastal. RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 154–147.

¹² Kinnipidamise protokoll. RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 4.

ja Tobiasele kirja.¹³ Elvi tunnistas ka seda, et töötas Inglise luure heaks juba Saksa okupatsiooni päevil 1943. aastal Jüri Roosi vahendusel, kes andis talle varjunime Elts. Siis oli ta edastanud andmeid, mille kogumist võimaldas ajakirjanikutöö Postimehe juures.¹⁴

24. juunil on koostatud tema süüdistusmäärus. Samal päeval on Elvi Ormus-Akmani üle kuulatud aga nooreleitnant Zeiger ja ilmselt toimus ülekuulamine juba Tallinnas. Temale rääkis Elvi, et tegelikult värbas teda Inglise luuresse Ants Piip. Samuti tunnistas ta, et töötas 1943. aastal Eesti Sõna toimetuses, hiljem Postimehes, Rootsis aga ajalehe Välis Eesti juures. Ta nentis, et Eestis kirjutab ta artikleid Saksa armees haavata saanud eestlastest, rindeleasantmise reportaaže, aga ka muid Nõukogude-vaenulikke kirjutisi. Nüüd Eestisse tulnuna oli tema ülesandeks teostada poliitilist, sõjaväelist ja majandusluuret ning taastada katkenud raadioside Eestis asuvate, kuid Inglismaa jaoks

töötavate radistide Toomi ja Tobiasega. Elvi rääkis ka kirjast, mille ta oli saatnud Hiiumaalt Toomile ja Tobiasele aadressil Tallinn, Side 15 eesmärgiga toimetada neile šifrid ja kvartsid.¹⁵

Alates 28. juunist on Elvi Ormus-Akmanit lisaks Zeigerile üle kuulatud ka NKVD operatiivvolinik Heinsaar. Elvi on ülekuulamistel kõnelnud üsna palju. Ta rääkis, et tundis Ants Piipu juba 1942. aasta novembrist peale ja oli teadlik mehe Inglise-hoiakust. Vahepeal silmist kadunud Piipu kohtas ta uuesti 1946. aasta uusaastavastuvõtul Rootsis. Siis olid nad piirdunud vaid seltskondliku vestlusega, mille käigus oli Elvi maininud oma kavatsust Eestisse naasta. Mingil järgmisel kokkusaamisel (ilmselt aprillis) oli ta Piibule rääkinud langevarjuritest, kelle sakslased olid saatnud sõja lõpul Eestisse, ja ka sellest, et tedagi oli tahetud värvata langevarjurit kooli, mis asus Viini lähedal Baden-Badenis. Piip omakorda oli tundnud huvi, kas Elvi oleks võimeline Eestisse minema parašütistina või paadiga, kas ta tunneb kaarti ja kompassi ning kas ta oskab käsitseda relvi. Elvi mõtte legaalselt Eestisse naasta oli Piip maha laitnud, sest kartis, et NKVD arreteerib ta kohe. Sel korral oli Piip üles märkinud Elvi telefoninumbri ja aadressi ning Elvi arvates oli see juba märk värbamisest Inglise luure teenistusse.

Paar päeva enne 1. maid oli Piip helistanud ja teinud ettepaneku kohe üle mere sõita, ent lõpuks olid nad kokku leppinud, et sõiduks läheb hiljem.

Elvi Ormus-Akmani vangifoto (uurimistoimikust).

¹³ Eino Tobias oli arreteeritud juba 6. veebruaril 1945, talle mõisteti karistuseks 15 + 5 aastat. – Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58). Kõide 1. Koost. ja toim. L. Öispuu. Represseeritud isikute registrid (RIR) 1. Tallinn, 1996, lk. 549. Ta elas laagri üle. Ustav Toom arreteeriti 8. detsembril 1944, KGB sundis teda alustama raadiomängu Stockholmi keskusega Tsentraal, mis kestis 1945. aasta lõpuni. Toom suri Patarei vanglas 10. mail 1946. – Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Kõide 2. Koost. ja toim. L. Öispuu. Tallinn, 1998, lk. 530; J. Pihlau. Lisandusi ja täpsustusi Tõnis Ritsoni artiklile „Toomas Hellat ja KGB“. – Tuna 2001, nr. 1, lk. 138.

¹⁴ Elvi Ormus-Akmani ülekuulamise protokoll 14. juunist 1946. – RA, ERAF.129SM.1. 26235-1, l. 42–46.

¹⁵ Elvi Ormus-Akmani ülekuulamise protokoll 24. juunist 1946. – RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 54–56p.

30. mail oli Piip tulnud Elvi korterisse ja teatanud, et homme läheb sõiduks. 31. mail oli ta helistanud ja palunud tulla õhtul Öströ jaama, kaasas vajalik varustus. Siis olid nad koh-
 tunud mehega, keda Piip tutvustas Lepikuna, kuid hiljem selgus, et see oli ta varjunimi, õige
 nimi oli Endel Peedo. Elvit tutvustas Piip aga Elts Ojamaana. Piip osnud veel toidukraami
 ja koos sõidetud rongiga Elsta jaamani, kust mindud Peedole kuuluvasse metsamajakesse.
 Peedo ise tulnud sinna hiljem.

Elvi seljakotti pandi muu kraami hulgas kolm meesterahva käekella ja mitu paari sukki,
 et need Eestis toidu vastu vahetada, samuti esmaabivahendid ja vitamiinid. Asjad pakiti
 Stockholmist toodud ajalehe Pravda eksemplaridesse. Kaasa anti ka umbes 3000 Nõukogude
 rubla. Elvi pakkis veel kohvrissi kleidid ja mantlid, kuid kohvrit ja rahakotti dokumentidega
 talle kaasa ei antud, need võttis Piip oma hoole alla. Samas maamajas oli Piip teatanud, et
 Elvi asub nüüd tööle Inglise salaluure ülesandel ja et talle kaasa antud raha tuleb inglasele,
 kes on huvitatud olukorrast Eestis. Lepik (Peedo) oli omalt poolt lisanud, et andmed lähevad
 Inglise luurele, kelle staap asub Stockholmis Strandvägenis.

Piip oli lubanud, et juhul kui Elvi ei peaks tagasi pääsema, antakse tema asjad Raudna-
 nimelise naise kätte, kui aga naasmine õnnestub, muretseb Piip talle töölt puudumise kohta
 arstitõendi ja garanteerib, et tal ei tule tööl pahandusi. Töökoha kaotamise või Elvi haiges-
 tumise korral lubati talle kõik kompenseerida.

Piip oli välja pakkunud ka paar versiooni, mida Elvi võiks rääkida, kui NKVD ta Eestis
 kätte saab. Elvi oli need versioonid tagasi lükanud, sest arvas, et need ei rahulda julgeole-
 kut. Seepeale leitud, et ta võib küll rääkida vaatlusülesannetest, kuid ei tohi mainida Piibu
 nime ja raadiošifreid, sest see annaks NKVD-le teada, et Eestis töötavad ikka veel salajased
 raadiojaamad, ja nende abil on võimalik kindlaks teha ka inglase heaks töötavad radistid
 Tobias ja Toom.

Plaani kohaselt pidi Elviga kaasa sõitma ka üks eriülesandega mees, kuid paraku ta sõidu
 ajaks kohale ei ilmunud.¹⁶

*

28.–29. juuni ülekuulamisel, mis algas õhtul kell 20.30 ja lõppes alles kell 3.00 öösel, uuriti
 Elvi Ormus-Akmanilt tema konkreetseid ülesandeid. Elvi on need jaotanud kaheks. Esimene
 ülesanne oli toimetada Eestisse salajased raadiošifrid. Need olid masinakirjas kolmel või
 neljal paberilehel ning lisatud olid ka lainepikkused ja kellaajad. Ümbrik sellese torgatud
 paberitega ömmeldi kinni ja pitseeriti 1941. aasta Punaarmee vapipitsatiga.

Koos šifritega pidi Elvi tooma raadio kristallid (kvartsid) ja nende kinnitamise kruvid.
 Kristalle oli neli või viis ja needki olid pandud pitseeritud ümbrikusse. Mõlemad ümbrikud
 olid köidetud üheks pakiks, mis toimetati paati varem. Hiljem oli Elvi märganud, et samas
 pakis oli ka kaks revolvrit. Need olid ette nähtud enda kaitseks, tabamise korral aga enda
 mahalaskmiseks. Elvi peamine ülesanne oligi šifrite ja kristallide kättetoimetamine Edgar (või
 Eugen – üks neist oli tema varjunimi) Tobiasele ja Toomile, kelle eesnime Elvi ei teadnud.
 Nimetatud isikud pidid elama Nõmmel Side tn. 13 või 15. Paki üleandmisel-vastuvõtmisel tuli
 kasutada konkreetseid paroole. Mehi kodust leidmata pidi Elvi Tobias otsima põllutööminis-
 teeriumist, kus too pidavat töötama. Ja kui teda ka sealt ei õnnestu tabada, tuli abi saamiseks
 pöörduda Rahumäe jaama juures töötava juuksuri Klaasseni poole. Toomi pidi Elvi leidma
 mehe õe Helle kaudu, kes oli tantsijanna endises Töölisteatriis.

Kui ta aga kumbagi ei leia, tuli tal minna Kopli tehnikaulikooli õppejõu Plakki (hüüdnimi
 Plekiste) juurde, kellele Elvi pidi ütleva, et teda saatis musta peaga sorts rohelise pliatsiga,
 mis pidi tähendama Ants Piipu. Tobias ja Toom olid olnud Ants Piibuga varem raadiosides,
 aga side oli katkenud juba pool aastat tagasi. Plakk pidi asjaga enam-vähem kursis olema,

¹⁶ Elvi Ormus-Akmani ülekuulamise protokoll 28. juunist 1946. – RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 64–69p.

sest tema õpilased olid andnud inglastele teateid juba Saksa okupatsiooni ajal. Plakkile oli tehtud ülesandeks leida keegi, kes asuks sidet taastama.

Kui Elvi retk peaks ebaõnnestuma ja ta Rootsi ei naase, pidi Plakk tegema tema teadetest mikrofoto ja saatma selle koos mingi süütu kirjaga Hugo Berginsele Stockholmi Längholmsgatan 47. Kirjas tuli teatada töö tulemustest ja tagasisõidu võimalustest. Samale isikule tuli saata ka postkaart lihtsate tervitustega, kujuures postitemplist oleks olnud näha tema (ilmselt Elvi) asukoht. Šifrite üleandmisest tuli teavitada krüpteeritud teatega Ringhäälingu kaudu.

Teine Elvi ülesanne käsitles vaatlusi. Need olid järgmised:

- a) Teha kindlaks, missuguste aastakäikude mehed on veel sõjaväes ja missugused on demobiliseeritud. Et Rootsis olid olemas Eesti passid ja sõjaväetunnistused, siis saanuks neid kasutada meeste saatmisel Eestisse.
- b) Teha kindlaks väeosade suurus ja nende asukohad asulates ja linnades.
- c) Teha kindlaks rannakaitsepunktide asukohad.
- d) Teha kindlaks lennuväljade õliga varustatus (kas saabub küteteaine ešelone).
- e) Teha kindlaks sadamate korrasolek. Kui palju on sadamas laevu, kui paljud neist on sõjalaevad, kui palju tuleb sisse kaubalaevu ja millise laadungiga?
- f) Teha kindlaks kaubarongide liikumissagedus. Mis kaupu veetakse?
- g) Teha kindlaks rahva meeleolu. Kas rahvas on nõukogude korraga harjumas, kas on rahulolematust, ja kui on, siis mis laadi?
- h) Teha kindlaks, kummale poole kalduks rahvas, kui peaks puhkema sõda. Kas kaldutakse Nõukogude või Inglise-Ameerika poole?
- i) Teha kindlaks Eesti tööliste elustandard, ostuvõime, töö- ja palgatingimused.
- j) Abistada vajaduse korral igasuguste andmete kogumisel neid, kellel on loodud raadioside Rootsi.

Peale selle pidi Elvi muretsema ja oma tagasisõidul Rootsi kaasa viima Nõukogude päritolu kohvri ja igasugust Nõukogude Liidus toodetud pudi-padi: tikke, kirjapaberit, suitsu jne., millega taheti varustada järgmisi sõitjaid.

Elvi sõidukaaslaste Päärsoni ja Vahtrase ülesanne oli tuua Elvi Tauksi saarele, seejärel siirduda Hiiu laidudele, viibida seal 5–7 päeva ja naasta siis Tauksile Elvile vastu. Samuti pidid nad kindlaks tegema rannavalve laevade asukohad ja liikluse ning piirikordonid seal ümbruses. Osalt oli see küll juba Piibul ja Lepikul teada, sest neile oli kaasa antud kaart, millele olid märgitud „kindlad“ asulad ja kohad, punaste sõõrikestega aga kahtlased ja kardetavad punktid. Päärsoni ülesanded sellega piirdusidki, aga Vahtras pidi Tallinnast üles otsima ühe naisterahva, kelle nime Elvi ei teadnud, ning ta paadiga Rootsi toimetama. Selle ülesande oli ta endale võtnud vabatahtlikult kellegi Rootsis elava mehe soovil. Mehe nime Elvi ei mäletanud, aga Vahtrasel oli temalt kiri, mis paraku jäi saatmata, sest kõik ei läinud plaanide kohaselt. Kiri asus koos kõigi teiste asitõenditega kilukarbis Tärkma külas Peedu talus.

Nagu eespool mainitud, oli Elvi kohver koos mitmesuguste riideesemete ja dokumentidega jäänud metsamajakesse Ants Piibu hoole alla. Eelmisele ülekuulajale oli Elvi valetanud, et märkas kohvri puudumist alles paadis. Ta ei tahtnud jätta muljet, et sõitis teadlikult ilma dokumentideta.

Nüüd aga rääkis Elvi, et tema varasem seletus kohvrast ja selles olnud dokumentidest oli väljamõeldis. Uurija küsimuse peale, kus on dokumendid, mida ta pidi Eestis kasutama, vastas Elvi, et talle ei antud kaasa mingeid dokumente. Loo kohvri ja ühes sellega ka dokumentide kukkumisest merre mõtles ta välja esimesel ülekuulamisel, kui seletas, et tuli salaja Rootsist ema vaatama. Hiljem ei tahtnud ta aga tunnista, et oli valetanud, seepärast lisaski oma loole uusi detaile. Nii see kohver „mere põhja“ jäigi. Ja kui hiljem küsiti veel kord dokumentide ja kohvri kohta, siis ta väitis, et kohver pidi olema paadis. Tegelikult oli ka see väljamõeldis.

Elvi dokumendid – Rootsi pass välismaalastele, Stockholmis välja antud üliõpilastunnistus, Tartu ülikooli immatrikulatsiooni tõend, mis oli valmistatud Rootsis ja mida tõendasid endised Tartu ülikooli professorid Kaasik ja Kuldkepp, ning perekonnaseisu vorm, mis oli välja antud 1943. aastal Nõmmel – ja mõned fotod olid jäänud Piibu kätte.

Uuriija käsu peale rääkida, mis tema loos on tõde ja mis legend, tunnistas Elvi: „Jutt minu Tartus Inglise salaluure heaks töötamisest on legend, jutt tutvumisest Jüri Roosiga ja tema ettepanekust hakata töötama Inglise salaluure heaks on legend. Ka kohvri ja dokumentide merre kokkumine on väljamõeldis, samuti see, et sõitsin Eestisse vaid ema vaatama. Samuti on legend töötamine Saksamaal Schleswigis Inglise salaluure heaks. Tegelikult töötasin üksnes Ants Piibuga.“¹⁷

Samal, 29. juunil toimunud ülekuulamisel on Elvi rääkinud üksikasjalikult nende merereisist: „Paati asusime 1946. aasta 1. juuni hommikul Stonsundis Stockholmi eeslinnas. Peale minu oli seal veel Vahtras Aksel kui teekonna juht või kapten ja Päärson Voldemar motoristina. Sõitsime skääride vahel ja kõrvalisi teid mööda. Eesti vetesse jõudsime 2. juuni varahommikul, maabusime Hanikatsi saarel, Hiiu laidude saarekete rühmas. Teadsin, et Hanikatsi saarel asub kaks talu, üks pidi olema tühi, teine elanikega. Mehed läksid kuulama, kas Vene sõjaväelasi on liikumas. Mina jäin paati. Selgus, et venelasi polnud ümbruses. Sõitsime väikese laiu juurde ja edasi Heinlaiu juurde. Öhtul proovisime sõita Tauksile, kuid märkasime, et meid prožektoriga otsiti. Arvatavasti avastasid kuuldeaparaadid paadi olemasolu mootori mürina võngete järgi vees, kuna meil oli mootori gaaside väljavoolu toru juhitud vette. Sõitsime samasse kohta tagasi. Öö ja järgmise päeva veetsime seal. Järgmisel ööl tegime veel kord katset, kuid sattusime jälle samas kohas prožektorite kätte. Siis sõitsime Tärkma randa. Sinna jõudsime 4. juuni hommikul. Paat jäi rannast umbes 800 m kaugusele, kuna vesi oli väga madal. Läksime jalgsi.

Mina võtsin oma seljakoti, kus oli söök ja tarbeesemed, pesu ja tualettasjad. Šifrid ja kristallid ümbrikute sees olid Vahtrase käes, kuna ta oli kõige pikem ja võis ära hoida nende märjaks saamise. Päärsoni süüdvesteri sees oli tema toidupakk ja pudel viina. Peale selle oli Päärsoni käes suur kiiker (allveelaeva kiiker, Saksa päritolu). Kiiker kuulus Vahtrasele. Veel olid Päärsoni käes relvad, et juhul kui paat avastatakse, ei leita sealt relvi. Jõudsime maale kell 6–7 hommikul 4. juunil 1946. Tegevuskava oli järgmine: Päärson pidi päeva jooksul jälgima randa, et keegi paati ei avastaks ega seal ei käiks. Vahtrase ülesanne oli viia mind tema tädide juurde, kelle perekonnanimi oli Laev ja ühe eesnimi vist Marta. Nad elasid Tärkma külas Peedu või Peedu Juhani talus (ida poolt külla minnes kolmas maja paremat kätt) ja nende kaudu pidin teada saama, kuidas võin pääseda saarelt mandrile. Öhtul pidi Vahtras minema tagasi randa, kohtama Päärsoniga ja sõitma Rootsi. Talus selgus, et mandrile pääs on võrdlemisi raske. Otsustasin kirjutada kirja Tobiase ja Toomi nimele. Kirja vasakpoolsesse nurka üles märkisin araabiakeelse vandesõna (mida enam ei mäleta) ja kirja sisu oli: Teid pole unustatud, teid tervitavad Lepik ja Piip. Te kindlasti vist tulete maale heinatööle (alla kriipsutatud) paariks nädalaks, tasu suhtes on kokku lepitud. Tagasi aadress M. Laev Tärkma küla Emmaste postiagentuur. Kirja alla kirjutasin Elts Ojamaa.

Teise kirja saatsin emale teatega, et olen elus ja sügisel tulen koju. Need kaks kirja viis üks tädidest posti. Vahtrase kiri, mille ta kirjutas oma naisele ja mille juurde ta pani kullast laulatussõrmuse, jäi tädide kätte käsipostiga edasiandmiseks. Šifrid, kristallid, Rootsist kaasa toodud kiri naisele, kelle Vahtras pidi Rootsi viima, üks valge leht seletusega, kuidas saata teade šifrite kättesaamisest raadiosaates „Kodumaa kutsub“ ja mis kandis allkirja Elts Ojamaa, panime ühte kiluämbri, mille sulgesime kaanega. Kiluämbri andsime tädide kätte hoiule seletusega, et kui keegi tuleb „heinatöö“ ja „tasu“ jutuga, siis nad annavad kiluämbri selle isiku kätte. Otsustasime maha jätta ka seljakoti ühes Vene rahaga, mille palusin tädidel toimetada minu emale. Päeval kell 12 oli kõik valmis. Öhtul kell 8 läksime randa. Kaasas oli mul ainult väike toidupakike. Kui

¹⁷ Elvi Ormus-Akmani ülekuulamise protokoll 28.–29. juunist. – RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 77–81.

jõudsime randa, märkasime Vene patrulli, ja kui need olid läinud, läksime otsima Päärsoni kokkulepitud kohas. Päärsoni me ei leidnud ja paati ei julgenud minna, sest kartsime, et paat on avastatud ja keegi ootab meid seal juba ees. Läksime külla tagasi, kus ööbisime talu lakas. Lakas viibisime veel ka järgmisel päeval, see on 5. juunil 1946. Selgus, et külas levis jutt, et selles talus on käinud mingisugused kahtlased inimesed. Samuti polnud teada, mis juhtus Päärsoniga. Oletasime, et ta on kinni võetud ja et ta võis meid välja anda.

Vahepeal oli merel tõusnud kõva läänetuul, millega väljasõit oli raske. Pealegi võis paat olla valve all. Otsustasime minna miilitsajaoskonda end üles andma. Seda pidime tegema 6. juuli hommikul. Hommikuks oli aga tuul vaibunud ja otsustasime minna randa, et leida Päärson ja siiski tagasi sõita. Rannas kedagi ei kohanud ja oli juba päris vaikne. Paadis avastasime, et Päärson oli käinud paadis ja võtnud sealt Vahtrase kohvri, enda kohvri aga jätnud paati, ja läinud. Mina olin enne jätnud kõrkjatesse kuivama meesterahva drappmantli, mis oli tulles saanud märjaks, ei kuulunud aga kellelegi.

Päärsonil oli randa minnes seljas õlikuub ning kaasas kompass ja puss. Tema poolpalitu oli jäänud paati ja see on mul praegugi kaasas. Ootasime õhtuni Päärsoni, korrastasime paati ja kuivatasime riideid. Õhtul proovisime sõita, aga lainetus oli tugev ja pöördusime tagasi. Ootasime paadis tuule vaibumist veel 7. ja 8. juunil. 9. juuni varahommikul sõitsime välja, et minna tagasi Rootsi.

Ristna oli juba jäänud selja taha, kui märkasime merel valvelaeva. See sõitis meile vastu. Meid võeti pardale, paat pandi sleppi ja meid toodi Saaremaale Kihelkonna sadamasse. Seal anti meid üle piirivalvele, kes koostas esimese protokoll. Siis saadeti meid Kuressaarde, kus kuulati üle mitu korda. Kuressaarest saadeti Tallinna.

Meil oli Rootsis kokku lepitud, et kui ma kohe tagasi ei sõida, siis tuleb juuli lõpus veel üks paat Rootsist, mis randub Harjumaale Keibu lahte Nõva jõe suudmesse ajavahemikul 28. kuni 31. juuli. Paadiga pidi tulema Targamaa nimeline mees.¹⁸ Ühtlasi oli mul käsk luua ühendus Targamaa naisega, kes elab seal jõesuudmes asuvas külas oma talus (kõige äärmine talu külas). Naisele pidin ütleva, et tema järele tuleb tema ühe silmaga mees Rootsist.¹⁹

*

Järgmistel ülekuulamistel on Elvi Ormus-Akmanil lastud rääkida sama lugu, lisaks uuritud rahvuslikult meelestatud eestlaste tegevust Saksa okupatsiooni ajal ning nende elukohti ja tegutsemist praegu. Elvi on rääkinud ka enda Saksa okupatsiooni ajal kirjutatud artiklitest Postimehes.

Omakäelises tunnistuses on ta kirjutanud veel kord kõigest, eriti üksikasjalikult aga enda kokkupuutumistest sõja lõpus Saksamaal tegutsenud eestlastega.

28. oktoobril 1946 koostatud süüdistuskokkuvõttes süüdistatakse Elvi Ormus-Akmani Nõukogude-vastaste kirjutiste kirjutamises ja avaldamises 1943. aastal ajalehtedes Postimees ja Eesti Sõna, osalemises Omakaitse tegevuses ning põgenemises Rootsi 1944. aastal ning selles, et Inglise luure resident Ants Piip värbas ta luuretegevuseks Eesti territooriumil.

Süüdistus on esitatud ka Aksel Vahtrasele, kes tõi Elvi Ormus-Akmani Eestisse, ning kolmandana Aleksei Koddole, kes abistas Saaremaale jõudnud Vladimir Päärsonit.²⁰

¹⁸ 1944. aastal Rootsi põgenenud Endel Targamaa tuli tõesti illegaalselt kodukohta tagasi, aga alles 1949. aastal. Ta arreteeriti 1951. aastal ja mõisteti kümneks aastaks vangilaagrisse ja viieks aastaks asumisele, süüdistatuna peamiselt Nõukogude-vastases agitatsioonis, kuid vabastati edasise karistuse kandmisest 1955. aastal. – Endel Targamaa uurimistoimik. RA, ERAF.129SM.1.7162, l. 178–196.

¹⁹ Elvi Ormus-Akmani ülekuulamise protokoll 29. juunist 1946. – RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 87–90.

²⁰ RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 371–375. Päärsonil õnnestus jõuda Saaremaale, kuid tema edasine saatus toimikus ei kajastu. GENI andmetel elas ta võõra nime all ja on maetud Lihula kalmistule, kuid on ka andmeid, et NKVD tabas ta kohe ja värbas ümber. – I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn: Umara, 1996, lk. 82, 83, 155.

Erinõupidamise otsusega 1. veebruarist 1947 mõisteti Elvi Ormus-Akman ja Aksel Vahtras kümneks aastaks vangilaagrisse, Aleksei Koddo pääses kaheksa aastaga.²¹

Võib tekkida küsimus: mis toimus nelja kuu vältel, mis lahutab süüdistuskokkuvõtte koostamist Nõukogude Liidu erinõupidamise otsusest? Toimus aga see, et Elvi Ormus-Akman ja ilmselt ka teised süüdistatavad viidi Eestist Moskvasse Lubjanka sisevanglasse. Kas seal toimus veel ülekuulamisi, pole teada. Igatahes viidi ta sealt Vorkuta vangilaagrisse.

*

Elvi Ormus-Akmanilt (siis oli ta nimi Elvi Pirk) on aga meie käsutuses veel 28. detsembril 2004. aastal tema kodus Nõmmel lindistatud mälestused, mis puudutavad küll vaid elu vangilaagris (kaldkirjas on toodud mõned suunavad küsimused).²²

Elvi Pirk: „Mina olin naiste karistuskolonnis ja seal oli 2000 kohta. See oli Vorkutast edasi, Sikapoist²³ edasi. Kara meri oli lähemal kui Vorkuta, rohkem ma ei oska öelda. Aga meist natuke edasi keeras Almailju peale raudtee välja. Seal tundras, iga suvi toodi 2–3 vagunitäit naisi. Ära viidi mõni üksik. Ma ei tea, kuhu nad kadusid. Nad tapsid üksteist. Sinna tulid ainult § 58 ja 59. 59 olid bandiidid, terroristid ja tapjad. Ja need olid need naised, kes sõjaväega koos liikusid ja tapsid ja marodöörid puhtalt. Väga noored enamasti. Ja jöle julmad kujud. Omavahel oli neil laagris ka niipalju õiendamist ja siis hakkasid minule rääkima, et mängime ikka kaarte ja mängime kaarte. Aga neil oli mitte atskoo, aga umbes sarnane mäng. Uurisin seda ja kui nad hakkasid ükskord jälle peale pressima, et mängime, mina ka mängisin ja võitsin ja üks tüdruk oli varastanud meie kirurgi, vabakäigu vang'i püksid. Viigiga püksid andis mulle kaardimängu võidu tasuks. Mina ütlesin kirurgile, et mina võitsin need kaardimängus.

Minul oli seal sõbratar, kes tuli minu järgi sinna. Me olime uurimiskliinikus natuke aega koos olnud. Mina olin laboris, aga tema oli nagu arhiivis, aga seal need joonised ja seal tehti paks raamat selle uurimiskliiniku järgi, aga mitte nende arstide nime all, kes seda tõeliselt tegid, vaid Moskvas said mingid eripreemiad mingid teised arstid. Seal uuriti seda polaaritingimustes ehk parasvöötme viimase ääre peal üleval pool, avitaminoosi ja selle mõju südame vereringe peale. Ja selle tõttu ma tean kõike seda avitaminoosi, et kus need mannaterad tulid reite peale jne.

Meie Niinaga (poolatar) siis olime seal üleval. Me ei saanud muidu rääkida, kui ma pidin ära õppima natuke poola keelt. Vene keelest sai iga mats aru, aga tema ei osanud muud kui prantsuse keelt. Aga mina seda olin nii vähe õppinud vanaema käest, et ma rääkida ei saanud, vanaema rääkis seda. Ja tekkis niisugune olukord. Vangide peal uuriti seda. Arvestage seda, kus päevavalgust oli vaid kaks ja pool kuud ja kõik niisugused asjad.

Kui palju anti toitu? Mina sain, kui olin karistuskolonnis, niipalju leiba, et pidasin endal teenijat. See, kes midagi ei jaksanud enam teha, sai 300 grammi. Ma hakkasin seal väga ruttu lõhkajaks, seal mehi ei olnud, aga mina oskasin lõhata. Enne juba olin siin õppinud. Püssi ma lasta ei oska, aga lõhata ja püstolit ja seda oskasin ja granaati visata ka. Ega terrorist ei saa kõndida püss ja veel tääk otsas. Õpetas Inglise luure,²⁴ siin kohapeal. Mina võtsin selle ameti ja sellega ma sain harilikult 1200 või 1400 grammi leiba, no kes seda ära sööb. Aga kõik eranditult said liha niipalju, kui nad jaksasid süüa, mitte sellepärast, et see oleks niisugune ports olnud, aga pooled või rohkem kui pooled ei saanud seda süüa. Vaalaliha oli hea, kui ta veel oli, aga rohkem olid kotikud, see on veel hullem kui hülged, puhas traan. Kui toodi lohistiga, loivad olid kahel

²¹ RA, ERAF.129SM.1.26235-1, l. 379–382.

²² Lindistas käesoleva kirjutise autor. Lindistuse mahakirjutamisel on püütud võimalikult täpselt säilitada intervjuueeritava kõnepruuki.

²³ Kahjuks kõiki neid Elvi nimetatud kohti kaardilt ei leia.

²⁴ See lubaks nagu arvata, et koollitus toimus Rootsis. Toimikust see ei ilmne, ilmselt on Elvi sellest ülekuulamistel vaikinud.

pool ripakil, jõledad libedad, nendest keedeti suppi, siis ega see supi rasv ei ühinenud selle lihaga, see jäi peale, ei kollakas ega rohekas, niisugune ebamäärane. Aga liha oli hullem kui maks, kalamaksaõli täis. Seda ei saanud süüa enamus naisi. Kes oksendas, kellel kõht lahti ja muud ja jätsid kõik oma portsud järgi. Need olid kandiku peal ja kes tahtis, see võttis. Mina muidugi sain. Sellepärast sain, et mina olin lapsepõlvest peale pidanud kalamaksaõli jooma. Lapsepõlves valati klaasi piim ja peal oli paks kord kalamaksaõli ja mina siis jõin, kalamaks läks ees ja piim takka järgi. Ja ega ma ei saanud vastu vaielda. Ja veel keskkooli alul pidin seda jooma. Minule see enam ei mõjunud. Hommikul ikka mingi puder oli, enamasti oli kõik kaera peal. Mitte kaerahelbed, vaid kaeratangud. Selle sai enne välja minekut. Aga lõuna ajal me ei olnudki enamasti tsoonis, sest see oli nii kaugel, et me ei tulnud sinna. Õhtupoole oli mõni supp, mõni supiasjandus.

Me lõhkasime igijääd seoses raudtee ehitusega.

Kõige naljakam, kui töö kohta jõudsim, teine kord tuli 5–7 kilomeetrit minna, enne kui päralt jõudsim. Tehti tuli, kui me kohale jõudsim. Kõigil kangid õlal, teate, kui raske on üks kang, poolnäljased naised. Minul oli lohistiga kelk järel, kus oli see amunaalikott. Mina olin sportlikum ja läksin, aga need lõssa-lõssa lähevad. Ja kui jõudsim kohale, minul polnud midagi, tõmbasin kelgu eemale ja tegin endale ruttu suure lume sisse augu ja läksin magama. Sest ma ei saanud ju midagi lõhata, kui aukusid polnud.

Seda ei mäleta, kust nemad selle tule said, tulega muidugi, kuidas sa kangi otsa kuumaks ajad siis. Vanadest liipritest või, ma ei mäleta seda. Tehti tuli, see ei olnudki väga väike, kõik panid oma kangid siis sinna sisse. Ja kui kang juba kuum oli, siis see, kes oli brigadir, see määras ära, kuhu keegi peab oma augu tegema. Ja siis hakkasid kõik oma kuuma kangi otsaga auku rajuma. Ja siis oli neil igal ühel niisugune varre otsas lusika moodi plekist kühvel. Pisike, sellega siis visati august välja, mis üles sulas. No teate, see oli ju kilplase töö. Enamusel, kes tahtsid söögiportsu, oli kaks kang ja veel see lusikas. Ja tassisid sinna ja tagasi, teine kang niikaua soojenes. Kui kang läks külmaks, võttis teise kangi. See auk pidi vähemalt 80–120 sentimeetrit sügav olema. Vähemalt kaks-kolm auku pidi tegema, muidu ta ei saanud mitte sittagi. Siis hakkas ju neil külm ka. Ja siis kõik naised seisid selle tillukese tule ümber ja püksid olid jalas. Aga kõigil pidi ju Venemaal pükste peal seelik olema, muidu sa olid ju kahtlane. Mitte lesbi, vaid nais-mees või mees-naine või mis. Ja tõstsid siis sabad üles ja soojendasid ja lasid siis ruttu seeliku alla, et soe jääks sinna püksti juurde. Ja siis kui see lõhkamine toimus, mina panin nõõri ja kõik. Aga varju ju ei olnud, siis jooksin, nii palju kui jõudsin, heitsin pikali ja panin käed ette. No kuidas sa varjad ennast? Ja käisid need kärakad, aga arvesta, kes olid pikaldased ja muidu lollid, need said ikka pihta ka, ega ta surma ei saand, aga need killud olid väga teravad, nii teravad, et midagi jubedat.

Vorkuta ümbrus (kaart internetist).

Mina nii kaua magasin lume sees, see oli nii soe. Aga teate, kuidas me riides olime. Kui hakata pesust peale, naisterahvad, mehi ma ei tea. Trussikud, enamasti kummipaela ei olnud, mingi nõõriga käisid või sõlmiti ja see vahe oli ka enamasti ära kulunud, nii et seda ka enamasti praktiliselt ei olnud. Ja siis olid mingid ära pestud jõledad maikad. Särke-värke, pluuse või neid enamusel ei olnud. Trussikute peal olid vatipüksid, need olid kõik vanad, keegi oli juba tarvitanud, oi kui koledad need olid. Vatipüksid ja kui nüüd jalgade poole minna, siis sokke peaaegu kellelgi ei olnud. Olid jalanartsud, no mingisugused nartsud ja siis olid – tsulok, see oli vanadest vatiasjadest tehtud nagu Nikolause sokk teate. Ja siis olid korbid. Need olid tehtud meeste töökodades palju lõuna pool, kus olid invaliid-vangid, tegid auto keskmisest kummist, mitte välisest, ma ei tea mis kumm see on, see ei ole õhuke ka, see on niisugune ikka paksem, sellest olid tehtud niisugused, siit oli see ja tald, need olid jalas. Ja nendel ei olnud numbrit, ükskõik missuguse sa said. Käisime kõik nende rasketega.“

Kas vilte ei olnud?

„No vildid olid lõuna pool ja kõrgematel ülemustel. Meil polnud kellelgi vilte. Kas teie mulle saatsite vilte? Ülevale poole minnes, neid pluuse või jakke ja kampsikuid, neid oli väga vähesel. Minul enamasti ei olnud, sest mina kodunt pakke ei saanud. Aga dušagreika, see hinge-soojendaja, ilma varrukata, vatist, siis oli telogreika, see oli kehasoojendaja, see on nagu meie praegune arusaam, ja siis kolmas oli bušlatt, see oli ka vatist ja selle otsas, lai ja avar ja pikk. No põlvini ta ei ulatand, aga ikka tussukeseni ulatus, no nii. Ja peas oli, kes olid väga peened, oli mingisugune riidetükk nagu rätik. Enamusel ei olnud seda. Ja siis oli meeste vana sõjaväe läkiläki. See ajas okse peale, kui seda vaatasid. Aga pidid kandma – no mis sa kannad? Teate, kui on võib-olla viis aastat sõjas olnud ja siis tuleb sulle see läkiläki veel pähe.“

Palju see temperatuur seal siis oli talvel?

„Talvel temperatuur oli 20–40 ja üle.“

Kas oli ka mingi kraad, kus enam tööle ei aetud?

„Ametlikult oli miinus 42, aga see varjati ära. Mina tean kahte päeva talve peale, kus oli purgaa niisugune, et kuku pikali. Läkiläki peal minul isiklikult oli üks pool vana tekk, no seda ei saanud ju nagu pearätikut panna, aga panin üle ja oli nagu keep ja see mingisuguse kõiega oli seotud üle, et ära ei kukuks. Hiigelsoe oli ja pugesis rahumeeli sinna lume sisse. Kindad olid vanadest telagreikadest tehtud labakad. Jube, mis moodi me ikka välja nägime.“

No ega mehi nägemas polnud ka?

„Valvurid olid küll mehed, aga need olid eemal ja lambanahksed kasukad seljas. Seal ei olnud ju kuhugi põgeneda. Mehi ma nägin siis, kui olin pool talve ja kevade poole olin Vorkuta lähedal, seal puhastasime neid strelkasid²⁵ raudtee peal, tegime neid raudtee korrastustöid ja üle raudtee Vorkuta eeslinnast läksid kaevandusse ja tagasi meeste kolonnid. Issand Jumal! Need olid pooled nii hädikujud, et midagi õudset. Ja kui neile anti siis ülesanne teed puhastada raudteest kuni kolonni väravani, nad ei jaksanud oma labidaid ka liigutada ja seisid niimoodi alla tuult, püüdsid seista ja tatt jooksis nagu härjal ninast ja äärmisel juhul pühkisid varrukaga ja varrukad olid nagu nahast siit tatist külmund. Ja seisid seal niimoodi. Mõtlesin, et taevas, et peaks nüüd mitte mõni eestlane ja tuttav seal olema, et oleks jõe piinlik. Ei olnud ka. Aga

²⁵ Pöörang.

eestlased olid, kui lõuna poole läksin, siis kuulsin, üksteist nii aidand, et enamus all ei olnud. No seal olid Kross ja Kaugver ja. Olid kirjutajad või raamatupidajad.“

Kas naiste laagris oli teisi eestlasi?

„Väga harva, mina läksin ju Moskva Stolõpini vaguniga, ma olin ju Lubjankas. Selma Teras oli väga lühikest aega. Tema ei oleks sinna kukkund, aga ta koristati Vorkutast ära, sest ta jäi *potrakaja tsetõrnatsat* ja see tähendab, et 14 meest vägistasid. Ja siis ta oli stacionaaris natuke, aga kohe ei saanud sinna lõunasse saata, siis saadeti meie kolonni varjule.“

Aga kuidas see siis juhtus, mehed olid ju näljas?

„Peresõlkas on naised ja mehed koos. Barakid on eraldi, aga söökla on üks ja seal ollakse ainult praktiliselt paar päeva, kuni edasi saadetakse. See on nagu jaotuspunkt. Need olid vangid, hea toitumusega, platnoid.

Marssal Tuhhatsevski²⁶ tütar oli seal. Ta oli nii hädi kuju seal karistuskolonnis, et ta oleks jäänud enamasti ilma söögita. Ma ei teadnud algul, kes ta oli, aga nägin, et intelligentne, näed ju kohe selles foonis. Võtsime siis oma lauda, Niina ja tema ja Odessast oli üks üliõpilane, kes oli noh nüisuguses ülikoolis, kus kultuurnikusi koolitati ja esines sakslastele, sellepärast istus. Otsustasime niiviisi, et võtame selle ka oma lauda. Meie lauad olid karistuskolonnis, nii peen söökla ja kõik. Aga seal ei saanud need prodjaagad, need viletsakesed ju lauas kohtagi. Seisid oma värisevate kätega kausiga, kohti oli ju vähe, ega siis kahte tuhandet kohta kusagil ei olnud. Võtsime tema siis oma lauda, ta oli nii tänulik. Pärast tuli siis välja, et on Tuhhatsevski tütar, väga ilus nägi välja. Ja istus selle pärast, et teda oli saatnud, ta oli Petsoorast, palju all (lõuna pool) kohe, metsad ja kõik. Seal oli teda valinud omale kallimaks üks kõrge NKVD ülemus. Aga ülemuse naine sai seda teada ja nõudis ja ta saadeti meile. Ja see vaenekene, häda kuju, aga ta koristati ikka varsti sealt ära. Ja rääkis, et kusagile Petsoorast lõuna poole. Aga ta oli imekaunis. Tal oli nüisugune näoovaal ja ilme ja ta oli tõesti ilus tüdruk. Ja ta ema oli ka iludus olnud.

Oli seal ikka igasuguseid. See Kirov, kes tapeti, selle sekretariaadist oli üks naine minuga. Aga kõige rohkem meeldis mulle see, et laagrist ei saand ju välja, see oli ju kasvatustalaager, ja kui sa ei osanud kirjutada ja lugeda, laagrist välja ei saand. Mina vaatasin seda, kuidas need vene tüdrukud ja isegi 30–40-aastased naised Ukrainast õppisid kirjutama, paberit põle, vineeritükid, mis Baltimaadest ja Poolast tulid, need pakkekastid, need olid siis nende kirjatahvlid, kirjutasi sinna peale. Ja teate, see oli nii hädine. Ja siis need kooliõpetajad, kes olid olnud revolutsiooni järgi *likbes* [likvidatsija bezgramotnosti], need istusid ka meil kinni, need siis õpetasid neid. Tirivad neid maha ja meie vaatame ja imestame. Ja siis äkki tekkis ühel ülemusel mõte, et meie oleme ka *likbes*'i alused, mina oskasin, aga enamus meie inimestest ei osanud ja tahtsid meid ka ära likvideerida. Meie omad siis pistsid ikka nii karjuma, et lõpuks jäeti nad rahule. Meil igauks ei osanud vene tähtedega kirjutada ja see oli ette nähtud. Aga see oli suur õnn, et ma lapsepõlves vene keelt oskasin. Ma ei ütle, et priimalt, ja ma ei olnud seda tundigi õppinud, kirjutasin vigaselt, aga see mind aitas väga palju ja ma sain paljudele eestlastele, kes eespool olid, aidata.

Kui mind sinna *issledovatel'skaja* kliinikusse²⁷ taheti kombineerida, poolakad muidugi, siis minule tekkis hirm, et ma ei oska ju vene keelt kirjutada ja seal peab neid haiguslugusid kirjutama ja alul ma ei läinud kohe laborisse, vaid palatisse. Palatis 60 või 80 haiget, jõuad päeva jooksul vaevalt kõigi juures käia, Oled *medsestra*. Mis *medsestra* see nii oli. Ütlesin, et ma ei oska ju nii kirjutada ja kirjutati vigaselt. Selle peale see suur professor, kes kinni oli

²⁶ Marssal Mihhail Tuhhatševski ise hukati 1937. aastal.

²⁷ Uurimiskliinik.

pannud, vaatas mulle otsa, meesterahvas, ja ütles: „*Kto iz teh, pravilno pišet?*“²⁸ Üldiselt nad kõik olid niisugused.“

Sa oskasid ju isegi veidi ladina keelt!

„No seal keegi ei nõudnud. Isegi kui ma tagasi tulin, siin ladina keeles, kui ma tagasi tulin, siin Raba haiglas. Kõik käis vene keeles. Aspiriini kirjutati vene tähtedega.“

Kui palju seal karistuslaagris neid oli?

„Karistuslaagris oli 2000 kohta, aga kogu aeg niipalju ei olnud. Kui palju retse oli? Alla poole, ma arvan, kolmandik. Seal oli eriti palju neid Ukraina ja Poola usklikke ja põrandaaluseid, kes aitasid, ja niisuguseid. Seal ma hakkasingi ukraina keelt nagu õppima ja ma praegu saan vabalt lugeda, aga ma ei saa rääkida enam, kirjutada üldse ei oska. Aga mis sest laagrist, laager on laager. Kui niisugused kontslaagrid on, ega ta kusagil kerge ei ole.“

Aga kas suremus oli ka suur või lihtsalt tapeti üksteist?

„Ikka surevus ka. Kes kotikuliha ei suutnud süüa. No mis neile siis anti? Pudru. Leiba nad ei jõudnud välja teenida. Need, kes rohkem teenisid, said lisapreemiaid, näiteks pontsikuid, *zapeganka*’sid. *Zapeganka* oli see, et valati pudru plaadi peale, visati ahju, hangus ära, lõigati neljakandilised tükid, see oli *zapeganka*. Kui pontšikuid anti, see oli haruldane juhus. Siis kohe brigadirid ukse juures karjusid: „Pontsiki, huiantsiki!“ Kõik hakkasid luurama, kas on ime või ei ole. No nii naivsed ka ei oldud.“

Aga peab ütleva, et need platnoid ja kes seal olid, noh, toodi pesu nagu pesust ära. Sauna vahet said pesu. Ja toodi need ära ja hakati siis jagama. Ja tõsteti see, et kelle? Omanik vaatas ja vaatas, ei tea. Aga platnoid hüüdsid, need on selle omad, need on selle omad. Neil oli nii suur tähelepanuvõime. Aga kui me Niinaga üleval magasime, eks ole, ja oli just jõuluõhtu. Nüüd need vangirongid sõitsid sealt mööda, sest kuni Vorkutani sõitis veel liinirong, kuigi pileteid müüdi Aabešini. Aga põhja poole oli vaba sõit, eks ole. Siis oli niisugune asi, seal olid vangid vedurijuhid. Ja naiste kolonni juures harilikult panid pooooooooo, signaali, et meie sõidame. Kõik vaatasid. Ja enne jõule viskasid kuuseoksi maha, Aabeši juures olid juba kuused. Siis ikka need koristajad, kes olid vahtkonnas ja käisid põrandaid pesemas, tõid neid ja mina sain muidugi. Mind ilma selle oksata ei jäetud. Ja Niinaga üleval oleme selle oksa juures ja tema loeb oma poolakeelseid palveid ja mina ka seal juures. Brigadir oli platnoi, aga see kamandas selleks ajaks vaikseks. Oli niisugune vaikus, et *booze*.“

Kuidas teil platnoidega suhted olid?

„Normaalsed. Peale paari lahingut. Üks periood ka olin *mõšejaadis*. Mind visati iga aasta või pooleteise aasta pärast teise kohta, et ma ei juurduks. Juurdud, siis hakkab kerge elu. Ja mul oli see märge peal, et ei saa jätta nii. Olin *mõšejaadis* ja see oli *dubgorodok* (tuberkuloosihaigete suur koloonia). Olin seal ja sain naiste osakonda, alul ma lootsin, et saan laborisse, aga sinna ma ei saand, see oli meeste tsooni sees, see labor, ja minusugust naist sinna ei lastud. Ja olin siis naiste tsoonis ja sain selle *kaptjorka*. Olin juba mõningal määral laagris olnud, viimane loll ma ka ei olnud. Hoiuruum, kus inimeste asju hoiti, sinna trügisid sisse platnoid, tahtsid revideerida neid asju. Mina hakkasin vastu. Tulid sisse ja hirmus lahing meil käis ja seal olid need oma tehtud pliidikessed, kus said vett soojendada, ja nii möllasime seal, et pliit

²⁸ Kes nendest siin õigesti kirjutab?

lagunes ära ja nüüd see Anna Voronova, kes tahtis mind oma laborisse ja lootis, et ma käitun kenasti, et ta saab mind ikka sinna võtta, kuuleb nüüd, et mina olen seal niimoodi platnoidega kakelnud, et pliit on ära langend, ja konvoiga kaks meest tulid pliiti parandama. Saadab mulle siis kirjakese suure hädaga, et ole nüüd korralik, et mismoodi sa seal nii kaklesid, et pliit...

Läks natuke aega mööda, telliti sinna meie korpusse lupjaja, kes seinu lupjab, et verepriitmed olid seinu peal, ja jälle mina olin kakelnud. Ja siis ta kirjutab mulle, et asi on lootusetu, et ma ütlesin, et ole korralik, ja nüüd sa oled jälle veristand. Aga mina ei veristand midagi, tulid kolm tükki kallale ja mina panin ka ikka omamoodi, eks ole. Ega minu süü polnud, kui hakkas nina verd jooksuma ja pritsis seinu peale ja valge lubi, no muidugi paistab välja.

Aga meie naised, mõned olid ikka nii armunud.“

Kellesse nad seal armuda said siis?

„No üle aia ja kolmandasse tsooni, no kirjavahetusega. Suured kõrged aiad olid vahel. Aga kui sa panid mingi asja nõõri külge ja selle külge ripatasid näiteks kotleti, mis sa said ja viskasid üle aia, siis see jõudis pärale ja nimi oli ju peal. Ja meil oli üks naine, kes oli Läänemaalt pärit ja ilmselt jõukast talust, nime ei mäleta, aga tal oli oma kootud kangast hirmus ilusa värviga violett-lilla seelik olemas ja nii. Ja see sai kodunt head ja paremat.

Minul polnud midagi vaja, sõin nii paksuks, kaalusin 63 kilo, praegu 51. Mis asja mul veel vaja oli. Ja üsna alguses ma ei saanud saadetisi. Aga kirjutasime küll. Ja ema pühadeks saatis šokolaadi või kohvipaki või kirjababerit või nii. Aga mitte nii nagu osa eestlasi sai, suured plekkpurgid sulatatud rasva, seal sees olid lihatükid või muud. Ja vat see naine sai ka kotletid, olid sinna rasva sisse sulatatud. Ta pühkis ainult noaga kõik rasvast puhtaks, pakkis kokku, viskas üle aia oma kallimale.“

Kuidas mõjus?

„Küllap ta mõjus, aga ega mina tea, kuidas ta mõjus. Minul seal oli sõpru küll, mitte ainult eestlastest, mõnega puutusin kokku, ukrainlane oli väga kena ja väga kena oli üks vene ohvitser, sõjas oli olnud ohvitser, muidu oli teadlane, geeniteadlane. Need olid ikka väga haritud ja väga kenad inimesed. Aga nendega puutusin ka vähe kokku. Aga tänu sellele mehele, kes kasvatas seal, peaaegu põhjapiiri ääre peal ülematele salatid ja rediseid ja niisugust asja. Peaaegu võimatu oli, mina ei tea, kuidas ta seda tegi. Ja siis oli niisugune asi, et kui tal redised juba peaaegu valmis said, olid suuremad kui pöidla ots, ta tegi ilusa kimbu, rediseid olid püsti, 5 või 7, ilusti kinni seotud ja siis sokutas selle minu juurde, minule lillekimbu, ja ülemad siis ilmselt pidid ootama, et millal järgmine sats tuli, et said ka. Ja tema käest ma saingi esimest korda sellest vene geeniteadusest kõik teada. Tema pandi kinni, aga kes kinni ei pandud, need läksid Novosibirskisse, aegsasti juba Moskvast, et mitte jalus olla, sest Nõukogude teadus ei tunnistanud geene. Siis ta seda kõike rääkis mulle ja hiljem, kui ma ammu abielus olin ja käisime Varmoga²⁹ Novosibirski Akademgorodokis ja Hruštšov oli selle lubanud ja lahti teinud ja oli selle ristiisa. Seal oli suur Roerichi muuseum ja imehea ballett-teater. Sest kõik need, kes ei sobinud, saadeti sinna. Baleriinid olid, kes välja saadetud, kes ise hirmuga sinna läinud.“

Mis seal naistega oli, kui mõne mehe kätte said?

„See oli kole! Kui tuli kontsertbrigaad, siis kõik kuulasid. No kõik ei mahtund, aga. Ühe filmi vaatamisel mina sain naerda. Mitte filmi pärast, aga selle pärast, kuidas Lääne-Ukraina

²⁹ Kunstnik Varmo Pirk oli mees, kellega Elvi abielus pärast vabanemist. Varmo Pirk töötas 1950. aastatel joonistusõpetajana Tartu 10. 7-klassilises koolis.

noored tüdrukud reageerisid, ei saand aru, mis filmis oli. Mehed, kes esinesid, ma ei tea, kas neid toodi kümme või viisteist, esinema, konvoid kõik kaasas. Neile kõigile öeldud, ei tohi minna välja üksinda, ei seda ega teist. Aga kusehäda tuleb peale, mehed mõtleavad, et läheb uksest välja ja kuseb ukse juures ja tuleb tagasi. Naised võtavad haardesse, tirivad nurga taha ja siis mingi nõör või pint või mis ümber tilli tõmmati, et see jäi püsti ja kõik naised käisid seal otsas. No mis naudingut seal sai olla, seal ei olnudki midagi. Aga nendest mõnedki mehed, kui just ära ei surnud, siis said eluaegse trauma. Mõni suri ära ka.

Enamus mehi, see sai *peresõlka*'des [edasisaatmine] või lõuna pool olla, enamus mehi ei saand midagi teha. Moraalselt ka. Ega minust ei oleks ka olnud asja selles mõttes, minul kadus juba Lubjankal mens ära, tulin laagrisse ja nagu unustasin ära, et see mul olemas on. Ja see ei tulnud mul enne tagasi kui Eestis. Ma ei tea, mis see oli. Poolakatel kadus ka ära. Õnnetud olid need vene tüdrukud, neil oli, ja kui me olime karistuskolonnis, need kaltsud pandi olematusse püksi ja need jäätasid ära ja need verised teravad kaltsu ääred hõõrusid reie ääred ja tagumikud haavadesse. Aga minul ei olnud mingisugust mensi seal, nagu oleks ma 13. Aga venelastel oli.

Kui me vaatasime neid, kes olid kõhnaks jäänd, neid ma nägin alles siis, kui tulin põhjast tagasi ja hakkasin Astrahani minema. No saadeti mind sinna jälle laagrisse steppi, Astrahani lähistele, no see juba Kaspia mere ääres ja siis nägin eestlasi ja teisi, see oli Petšora lähistel.

Ma ei mäleta seda kohta, aga sealt on mul palju väga negatiivseid mälestusi. Mitte enda suhtes, aga seda, mis ma nägin. Ja teate, lähen sauna ja kaks eestlast, üks oli nõmmekas, oli sussitegija. Ta oli olnud paks ja tal oli kõhunahk nii lontis poole reieni, et tutti ei näinudki. Aga ta oli viiekümne ligi ja nahk enam tagasi ei tõmbund. See nägi nii õudne välja. Seisab saunas ja niisugune ümmargune põll siin ees. Aga see oli kahekordne ja seest tühi. Jube! Aga siis terve hulk lätlasti ja eestlasi olid need, kellel olid rindade asemel, ka neljakümnesed-viiekümnesed naised, need, kes olid imetand ja olid nii, et sauna minnes viskas rinna üle öla ja pesid. No kole! See oli nii alandav tunne.

Siis veel üks lugu. Lähme laagrisse ja tekib see sankontroll, et pole täisid ja seda ja teist. See oli minul Petsooras. No enne kui põhja saadeti, aga ma tulin Lubjankalt. Polnud mul täisid, ma olin imepuhas, sest see oli priima vangla, nagu hotell. Olin ju olnud selles osakonnas, kus olid välismaalased või kõrgemad parteilased. Nii. Mina olin nagu välismaalane. Sankontroll, teate kui vastik see oli!

See oli mu esimene ja kõige jubedam asi. Kõigepealt lasti kükitada, et ei ole tagumikus midagi, no mis mul saab tagumikus olla, kui olen juba aasta otsa vangis olnud. Siis pidin ronima tabureti peale ja siis üks igavene jurakas, oli ta platnoi või kes, no umbes kolmekümneaastane mees käskis mul panna puulusika, no see ei olnud lusikas, oli niisugune lame, käskis selle panna no sinna tussu kohta. Ja siis hakkas neid karvu raseerima. Oma nina oli peaaegu selle kohal, sest mina olin tabureti peale roninud. Nii vastik kui võis olla. Mina küsisin, miks ma ei või ise neid ajada? *Ne položeno* [pole ette nähtud]! See oli alandamiseks.³⁰

³⁰ Lindistus.